

СОЦИАЛНА РОЛЯ И СУБЕКТ

д-р Александър Добрев Петров

Резюме: Статията касае дефинирането на позициите на субекта и социалната роля, като на „места, от които се действа“. Например, както, когато се говори за „Субект на правото“, „субект на сделката“. Субектът мислен в качеството на действащото лице в езиковата структура. Също така, неговото място по отношение на изграждането/представата за идентичност – от една страна, на индивида, от друга – на социалната структура, която има също своя субект, доколкото има своя основаващ императив. Социалната роля се разглежда в два аспекта. В индивидуална перспектива - като място предназначено за погледа на Другия, където тя е изработена“, като „средство“ за осъществяване на желание на субекта. И в социална перспектива, като място вече формирано, като представляващо конкретен набор от характеристики с относително устойчив облик и императивен характер. Доколкото концепцията за роля може да се мисли като отнесена към „Аз-образа“, понятията се разглеждат в рамките на лаканианският аналитичен дискурс.

Ключови думи: роля, субект, анализа

SOCIAL ROLE AND SUBJECT

Aleksandar Dobrev Petrov MD

Abstract: The following text aims to define the position of both, the subject and the social role, not only as “place of acting”, but as the place who is the source of the intention. Not only the subject in the psychoanalytical meaning, but for example, also as the “subject of the legislation”, “the subject of the contract”. In linguistic and grammatical meaning, also this is the place of he, who is speaking/acting. Furthermore, it is place which is in relationship with the identity. In particular the identity of the person, but as well as this of the social role structure. The social role is regarded in two aspects. In an individual perspective – this is the place in which the subject and his desire could be recognized. A place meant for the gaze of the Other. And in the social perspective, as a place which is already established like a concrete pattern of relatively stable characteristics. As far as this concept of the interaction of the subject and its social role can be related to the “self-image”, and suggest to some structural connotations, this paper follows the Lacanian analytical discourse.

Key words: role, subject, psychoanalysis

Якоб Леви Морено описва ролята така: „Френската дума роля, проникнала в английския език е произлязла от латинската rotula (колелце, или обло дървено трупче, умалително от Rota – колело). В древността думата е била първоначално използвана, за да обозначи клъглата (дървена) ролка, върху която се закрепвали пергментовите листа, за да ги навиват гладко около нея, тъй като в противен случай листовите щели да се начупят, или смачкат. От тук произлязла думата за събирането на листата в свитък (руло) или книгоподобно съчетание. По-късно тя била използвана, за да обозначи всеки официален том с документи, отнасящи се до съдилищата, както е във Франция, или до държавното управление, както е например в Англия – рулата на Парламента – протоколите или стенограмите. Докато в Гърция, а също така и в древния Рим, ролите в театъра били писани на вече посочените „рула“ и четени от суфлорите на актьорите. ... „ (Кипър Д. „Теория и практика на психодрамата“ 2001 г.стр 27). По нататък в развитието на концепцията се за социодрама, както и за значението на ролята за общността, Морено онагледява идеята си давайки пример с Христос и Буда. Така той описва отношенията на същността на личността към онова, което е представено пред другите, като дава схематичен пример с отношението между личността на Исус от Назарет, към това той да е Христос (т.е. Месия, спасител, помазаник), и съответно – личността на Гаутама, към това да бъде Буда (т.е. просветлен). (Якоб Морено „Психодрама“, 2001; 211).

Описаните онагледявания предполагат още една посока на изследване – тази на значението на словото, или по-точно – от каква позиция се случва то. Защото онова, което характеризира по същество тези две позиции е, от една страна – наличието на разлика по отношение на представеното за другите – ролята, а от друга – наличието на разлика по отношение на мястото на езика. А и на още една разлика – тази на мястото от което се *говори* и мястото от където може да се *действа*. Ролята също така може да се разглежда в този смисъл и, като едно, или, като съвкупност от означаващи. От една страна те обозначават индивида. От друга обаче те могат да се открият в социума, като вече готови означаващи на определени социални съдържания. Такива са социалните роли и статуси (Т. Парсънс, Бигъл, Минтън). Описането на естеството на конкретните социални роли не е предмет на настоящият текст. По-скоро едно вътрешно структуриране и динамика на ролята като място от което може да се говори така, че индивида да достигне да Другия. И, като място вече структурирано в социума, за да може да се каже нещо от името на на една обществена

позиция. Но също, като място от което „общността“ предварително е обозначила от къде и как може да се говори. Кога говори Субекта. Това разбира се не може да се каже. Субекта (в лаканианския смисъл на термина) може да се сведе до едно несъзнавано, което желае. Това, което желае е да привлече желанието на Другия. В първите месеци от нашият живот това е критично поради нуждата от биологично оцеляване на бебето. Нуждата от един Ближен (Nebenmensch). По-късно социалното „оцеляване“ по подобен начин обуславя една нужда, не така критична както в ранните месеци, но белязана и лимитирана от недостига на капацитети за реализиране на желанието. Това отправя и към една нужда от позиция, различна от Субекта, чрез която може да се говори така, че социалният индивид да бъде чул. Така, доколкото желанието на Субекта и ранните идентификации са в полето на несъзнаваното, то те се споменават тук единствено поради факта свързващ ги с либидинозната енергия на нагона към живот.

Идентичността, разглеждана, като една ролева фигура, свързана от една страна с Аз-представата и, от друга, като нещо предназначено за погледа на Другия. Като мястото, от което се действа към Другия. Идентичността е това, което свързва Аз-представата със Социалната роля.

Наред с множеството „лични“ и социални роли може да се наблюдава също и един динамичен аспект. Аспект на ролята, който касае, както изменящите се отношения както между две роли, така и динамиката на отношенията между ролята и индивида. В процеса на тези движения чрез, и през различните ролеви социални и лични фигури могат да се разграничат три типа „динамични“ такива. Тази на „ролята“ сама по себе си с нейната вътрешна динамика, тази на „ролевата позиция“ и на „ролевата ниша“. Динамика, породена от взаимодействието на Индивида със Социалните роли.

Така, ако приемем, че способността за психично действие е от една страна, вътрепсихичен феномен, който свързва обектите, като интрапсихична организация на индивида, а от друга – представлява процес на комуникацията с Другия, може да се види взаимодействието на два фактора. От една страна структурираната Аз-представа на индивида при различните интеракции и от друга - очакването за Другия, като външен, различен, чужд (т.е. сам по себе си), а така също и въображаемия образ на Аз-в-Другия. Действените актове на индивида, както в онтологичен смисъл (личностовото развитие), така

и към определен момент (разрешаване на конкретен проблем, хипотезиране) по необходимост преминават през фаза на “въображаемост” на обектите. Психичната работа и в единия и в другия случай може да бъде проследена как се развива от омnipotentността към кооперативността. Едва в един по-късен етап може да се говори за реално влияние на средата и за изграждане на индивида и като социално същество. Именно това реално в отношенията между индивид и социум в значима степен се извършва в рамките на една роля.

Процесите обуславящи личностовото развитие и основаващи Субекта, протичат в една “индивидуална психична работа” (на практика изцяло несъзнавана) във връзката с опорните обекти, от една страна и от друга - между интрапсихичните обекти и външните обекти на познанието, когато се касае за психична работа определяща конкретно действие на зрелия индивид към даден момент.

За разлика от тях *ролята* е психичен феномен възникващ в един следващ етап и отразява не просто индивидуалната динамика, а предимно един процес протичащ отвън - навътре към личността. От процеси в социума и групата (в това число и обществото, като цяло) към личността. Може би първата такава роля е тази на „Детето“. Заедно с индивидуалното съзряване, с преминаването през преедиповата и едиповата фаза, с проекцията и интоекцията в, и на своя образ, детето научава, че е отделна личност, (Лакан 2023, с65) На един последващ етап Другия е изиграл своята роля за първоначалната идентичност на бебето. Именно чрез способността за осъзнаване на граница и чрез отношението на Ближния като желание се основават предпоставките за възникването на Субекта. Това се случва в несъзнаваното. В същото време изграждането на психичните инстанции (Ид Аз Съвхаз) и навлизането в Едиповата ситуация конфронтира желанието на детето с желанието на един Друг. На един Трети (или на една „инстанция“) с когото трябва да „раздели“ този Ближен. Накъде около тази ситуация протичаща също предимно на несъзнателно ниво с формирането на ясно разграничен интрапсихичен свят и ясно разпознат външен свят, от който детето разпознава езика и посланията към него на осъзнато ниво, то научава и първата си роля - че то е Дете. С него се отнасят, като с дете, понякога му говорят “по детски”, или се заиграват с неговите играчки. Всички тези действия на другите имат едно послание” - “Ти си дете, така правят децата”. Именно тази обратна връзка - от средата чрез Другите към индивида структурира Ролята на дете за разлика например от интрапсихичната фигура на

Детето така както тя се разбира от Е. Бърн и която представлява ранен “запис” на **собствени** (на съзряващия индивид) преживявания, които заедно с тези на Възрастния и Родителя структурират цялостния Аз на индивида. За разлика от **ролята** на дете те не са пряко отражение на фактори от средата. Едно такова интернализиране на детето (в смисъла на Бърн) може да бъде обусловено от фантазми, отношения преживявани като травма, провали в емоционалното, или моторното развитие и т.н. Тоест от процеси касаещи интрапсихичния живот на индивида. Става въпрос за динамично развитие - изграждане на психична структура и последващите интеракции навън към средата. В него основен структуроопределящ фактор е *значението* с което се свързва обекта, с асоциативния му спектър и емоционалната му натовареност.

Обратно - при структуриране на ролята процеса е от вън, от средата към личността. За това и средовите фактори започват да оказват реално влияние именно през латентния период и през целия последващ живот на индивида. В този смисъл ролевото изграждане се обуславя и подкрепя не само (може би най-малко) от опорните обекти, а от всички от разширеното семейство и малката група - детска градина, приятели, дори медии. Опорните обекти разбира се също носят и своите социални роли. Едва след “преодоляване”, обаче на базисната и едиповата тревожност детето може да възприеме родителите си и като носители на социални роли. Обикновено семейството “съдържа” и първия ролеви модел, или “репертоар”, който детето научава. Социалните роли на родителите, но и родителските роли. Това не означава, че се касае само за влияния и поведенчески модели от семейната среда. Чрез родителските, а и чрез всички други значими фигури от средата ролята се формира също и от процеси в по-големи групи на субкултурално и културално ниво. Майката и бащата във всеки конкретен случай имат поведенческия стереотип на “родител”, така, както точно те през време на тяхното развитие са го “научили” от своите родители, или от други значими фигури и дори понякога от хора живели в съвсем друга културална или езикова среда. Така чрез значимите фигури се пренасят модели на поведение понякога стоящи далеч от обичайната, или поне видимата среда на индивида. Включително и трансгенерационно. За разлика от процесите на динамично ниво, които по правило са несъзнавани, изграждането на роля е осъзнат, или “полуосъзнат” феномен резултат на интеракциите между Аз-а и средата. До колкото ролята съдържа неосъзнат материал то той не достига “по-дълбоко” от предсъзнаваното (П. Деларош “Да се говори играйки” 1999). Касае се по скоро за един

баланс между интрапсихичната динамика и определящите я фактори, и средовите влияния, които от един момент нататък се изграждат като роля - т.е за процеси имащи преимуществено значение през различни периоди в индивидуалното развитие. Така колкото по-намалва интензивността на структуроопределящите процеси (несъзнавани), толкова повече в изграждането на цялостната личност се намесват процеси идващи от вън, от голямата група и които изграждат ролевите фигури - осъзнати, или най-малкото лесно разпознаваеми при психотерапевтичната работа.

Индивидуалността се изгражда при взаимодействието между личността, в зависимост от стадия на развитие до който е стигнало формирането на Аз,а и факторите на средата, т.е от развитието на ролевия “репертоар” и ролевите позиции. В днешната структура на обществото сме свидетели на процес на нарастване на натиска от обществената динамика към личностовата и той е толкова по-интензивен, колкото е по-диференцирано обществото. Основна причина за това е “отдаването” на част от потенциала на индивида в извънличностовото пространство структуриращо обществени роли, а също и на самата общност, като структура с относително автономна ролева организация. Този процес днес обуславя и по-ранната (в сравнение с патриархалното общество) дисквалификация на опорните фигури, като авторитети, а от там и, като обекти за идентификация и интроекция. При дисбаланс в “натиска”, който оказват двата вида процеси - тези от опорните обекти (формиращи психичната структура) и тези от социума (формиращи ролеви поведения,) - например някой от опорните обекти липсва (става въпрос за фактическа липса, а не за преживяване на липса), или е отхвърлен от семейството, позицията на Ближния в действителността се оказва проблематична. В една такава ситуация може да се окаже, че натиска на фактори от средата за поемането от тях на ролята на ближен може да бъде решаващ, и в изграждането на структурата могат да бъдат “контаминирани” ролеви (а не опорни в тесния смисъл) обекти. Обекти, които не са били катектирани с либидинозна енергия от малкото дете. Тази контаминация се обуславя от намесата на средови (социални) фактори, които биха могли да са от “научената” роля да си родител. Едно родителстване през ролята, но не и през емпатията, нещо, което може да функционира и като вариант на вариант на двойна връзка. При друг вариант на контаминация опорните обекти са дисквалифицирани (независимо по каква причина) и като авторитет в едиповата фаза е припозната друга значима фигура, или имагинерна ролева позиция. По този начин би била

изградена идентификация с неопорен обект “продуциран” от обществения процес и, като такъв изграждащ **ролева позиция**, а не структурен Аз (т.е. един “фалшив” Аз). Дисквалифицирането на опорните обекти от средови влияния по време на Едиповата фаза, или преди нея и нарушаването на консолидирането на Аз-а създава предпоставки за заместването му с ролева позиция генерирана от обществения процес. Доколкото този процес съвпада и с началото на изграждането на идентичността, то евентуално развитие на идентификации към подобен структуроопределящ фактор и включването(контаминирането) му в триангуларната едипова среда би способствало за насочване на негативната енергия навън към социума (към “нещото” станало обект на идентификация). Едно възможно последствие от този тип ролева идентификация (при липсващи, или дисквалифицирани опорни обекти) би имало за последица реализиране на агресивни импулси към общността, тъй като би отпаднала цензурата (няма реален опорен обект, липсва идентификация с бащата). В една такава ситуация може да отпадне и забраната за инцест поради допустимостта на действието. Подобен род процеси са в тясна връзка с проявите на насилие от подрастващи (т.е. у личности с незавършено структуриране на опорен Аз) поне до толкова до колкото има очевидна връзка между подобно поведение и високо диференцираните общества, където се наблюдава относително по-ранна дисквалификация на опорните обекти и контаминирането им със средови влияния. Така могат да се различат два вида ролеви позиции.

При първия става въпрос за ранна контаминация със социално обусловени роли водеща до изместването на триангулираните едипови отношения извън обичайната конфигурация - баща, майка, дете към отношения - дете - идентификация (а следователно и предшестващо развитие на агресивни импулси) с външен обект (на мястото на бащата, или майката) и развитие на инцестно напрежение към останалия реален опорен обект. Доколкото това има отношение към Лаканиановото понятие „Имена на Бащата“, което визира Бащата и като едно Означаващо, което оперира при формирането на психичната структура, то може да се каже, че външни на Субекта социални в частност, ролеви структури, могат да се впишат в реда на това бащино означаващо. Чисто спекулативно може да се твърди, че при заместване на бащата от социално-ролеви обект (бащата, като Закона е изместен от друг Закон, но последния е деперсонифициран и аморфен) изхода от подобно развила се едипова фаза би благоприятствал изграждането на негативна позиция към средата (тъй като е по-вероятно да

не се постигне идентификация и консолидиране на Аз-а поради аморфността на социалния ролеви обект, или да се постигне имагинерна такава). По аналогичен начин при заместване на майката, изхода от ситуацията би благоприятствал развитието на институционална зависимост, фрагментарност на ролите и структуриране на фалшив Аз. Това, че ранното откъсване от майката води до институционализъм и, че нейната “роля” за индивидуалното развитие (в смисъла на М. Клайн) е в пряка връзка с първичния психотизъм и интеграцията на обектите разбира се не е ново. Същественото в случая е, че подобна интрузия на средови фактори по време на различните стадии в личностовото развитие е пример за развитието на ролева Аз- ова позиция, или по-скоро на *обучение* на това “кой съм Аз” отколкото на изграждане на Аз-съзнание и в крайна сметка до структуриране на един фалшив Аз.

Другия вид ролева позиция, може би същинското, креативно интегриране на социална роля обикновено настъпва след консолидиране на Аз-а при което стават възможни реалните субект-обектни отношения. По същество една такава позиция отразява както изградената вече способност за възприемане на Другия, като индивид, така и способността за приемане на социалните позиции, които се интегрират като роля (а и които сами по себе си представляват такава).

Един друг динамичен аспект на социалната роля може да се опише, като - ролева ниша. Ако при изграждането на ролята и ролевата позиция става въпрос изключително за процеси имащи за завършек изграждане, или развитие на една индивидуалност и са свързани с идентичността в най-ранните и фази на формиране, то формирането на ролевата ниша касае пряко обществената динамика и по-точно - тя е част от процеси в обществото при които то се диференцира с определен облик, ценности и в крайна сметка се структурира, като надличностова фигура със собствена ролева организация. Чрез отдаването на част от индивидуалния психичен потенциал - например ролята на баща, майка, брат, на търсеция закрила, на лидера, на пазителя, на закона, на професионалиста и т.н., в надличностни структури, се формират, или по-точно се създава психологическата предпоставка за формирането на част от познатите ни обществени институции, които стоят в основата на обществената диференциация. Така ролята на съдник, на човек упражняващ сила и принуда е “отдадена”, като монопол на държавата. Дори ролята на баща и майка понякога формално се дава на надличностова обществена структура. Професионалните роли на практика са

предварително сктрукурирани в обществото и т.н. В същото време пренесени в общественото пространство те имат и своята собствена динамика. В зависимост от степента на обществена диференциация те придобиват способността да оказват натиск към индивида да заеме, или не конкретна ролева позиция. Така се формират предпоставките за комуникация между личност и ролевите позиции в надличностовата/социална структура олицетворена от конкретния тип държавна, частна, или друга неформална йерархия.

При загуба на обичайния баланс между способността на Аз-а да избира социалната си роля и средовия натиск (респективно натиска от надличностовите структури) са възможни два крайни варианта. При единия Аз-а формира (или пряко влияе) надличностовата структура. Това могат да бъдат например индивиди, които по формален (чрез участие в консенсусни групи и йерархии), или неформален път участват в структурирането на надличностовото пространство, и респективно влияят върху ролевия континуум на обществото (културалния атом). При другия, ролевия континуум предпоставя по-лесния достъп до едни роли и “забранява”, или ограничава достъпа да други в зависимост от обществената динамика към даден момент. На практика това означава, че в даден момент някои индивиди ще заемат ролева позиция изцяло под натиска на обществената динамика. Такъв тип ролеви позиции, т.е. заемани при силен “натиск” от средата за заемане на социално пространство предпоставено изцяло от обществения процес по-скоро могат да се нарекат ролеви ниши (по подобие с пазарните ниши), а не истински ролеви позиции изградени от зрял Аз в интеракциите му със средата. В този смисъл ролевата ниша заемана от индивида в резултат на неговата неспособност двупосочно да взаимодейства със средата въпреки нормално протеклото личностово съзряване прилича до някъде на структурираната в резултат на ранна интрузия на средови фактори Аз-роля. Също така обаче може да се предположи, че с нарастването на обществената диференцираност ще нараства и вероятността такива ролеви ниши да имат доминиращо значение за отношенията между Субект и общност.

Един такъв натиск би могъл просто да отразява затрудненията в действен план на индивида да отреагира на нуждата от предприемане на социално действие за удовлетворяването на желанието. Поради някаква липса. Липса на компетентности, липса на възможности, липса на желание, липса на време. Тази липса е „отворена“ чрез отдаване

на тези капацитети в надличностовото пространство на Социума, който се структурира като ролева организация отразяваща желанието на индивида да гарантира социалното си оцеляване. И това може да бъде далеч, или дори в конфликт с желанието на Субекта. Така мястото на Субекта по отношение на Социалната роля може да се мисли в посоката - Субект, Аз-представа и Социална роля. Тоест, между желанието на Субекта, от една страна, и от друга - социума, като ролева организация.

До какво води една такава конфигурация на отношенията. До натиск Субекта да действа през определени роли (позиции, ниши). Или до неразпознаване на Субекта. До разпознаване само на заявеното от Аз-образа – следователно, до разпознаване само на идентичността, като базисна ролева фигура видима от социалното пространство. Води до деперсонифицирано отношение между социум и личност. Тоест, само като отношение между роли. Отношение между идентичност и ролева социална структура. И в някаква крайност – води до десубективация на личността в „скопичното поле“ на социалната надличностова структура. Тази структура, която в основата си е породена от нуждите на индивида, които доброволно, или поради самопринуда са отдадени в общественото пространство. Десубективация в смисъл на незачитане на личността като желаещ субект. Всъщност крайността тук, е пълното обективиране на индивида от страна на мястото където са отдадени нуждите му – на социума, през ролевата му структура и императивите произтичащи от значението което е придобила тя за индивида.

Структурообразуващи личността процеси касаещи времето от периода на базисната безпомощност до Едипа, могат да бъдат пренесени в социума през отношения между роли свързани с езика и означаващата му функция. Като „пренесе“ означаващата функция на езика, като присъща и на външни на индивида структури. Така социума придобива характеристиките на място на Означаващото, а индивида на Означаваното. Мястото на Субекта остава в несъзнаваното на индивида и мястото на неговото наслаждение остава в тялото. Могат да бъдат разпознати обаче характеристики на Субект и в надличностовото пространство на социалната ролева структура, които носят и едно „наслаждение на заем“, ако трябва то да се разграничи от Лакановото „наслаждение в повече“. В този смисъл отношенията между Субект и Социална роля в нейните динамични аспекти на ролева

позиция, или ролева ниша, могат да се опишат и, като отношения на наслаждаващи се субекти.

Като ключов аспект на тези отношения между Субекта на индивида и Ролевата социална структура е нарастващата взаимна обвързаност между личността и ролевата организация на общностите, които с нарастване на степента на диференцирането им, пораждаат зависимост и в различна степен – загуба на автономност на индивида. Конституирането на ролята като сурогатен обект, но също и, като формат на социални отношения, през които се извършва социалното взаимодействие, конституира ролята и като своеобразен субект на действието. Това носи риск от поставяне индивида отново в дискурса на господаря и роба, но без да се наблюдава персонификацията, така както е в една диктатура. В един краен, деструктивен вариант, това е взаимоотношение на Субекта на индивида с една деперсонифицирана принуда в резултат от социално-ролевите взаимоотношения.

Използвана литература:

1. Бубер Мартин (1992) „Аз и Ти“, Варна, Стено
2. Елиас Норберт (1999) “Относно процеса на цивилизация”. Атика
3. Кипър Дейвид А. (2013) “Теория и практика на психодрамата”, Дамян Яков
4. Левинас Еманюел (1993), Тоталност и безкрайност, Университетско издателство Св. Климент Охридски
5. Морено Якоб Леви (2001) “Социометрия – експериментални метод и наука об общество”. Академически Проект, Москва
6. Морено Якоб Леви (2001) “Психодрама”. Эксмо- Прес, Москва
7. Парсънс Талкот (2005) „Еволюцията на обществата“, Критика и хуманизъм
8. Роза Хартмут (2015) Ускоряване, Критика и хуманизъм
9. Строс Клод-Леви (2015) „Структурална антропология (1,2)“ София, Захарий Стоянов
10. Тореланка Хосе Игнасио (2015) Кой управлява в Европа, Критика и хуманизъм
11. Бърн Ерик (1992) “Транзакционни анализ и психотерапия” Братство .
12. Лакан Жак (2011) „Семинари Книга 20 ЕЩЕ“ Гнозис /Логос Москва
13. Лакан Жак (2008) „Изнанка Психоанализа“, Гнозис/ /Логос Москва